

ФОЛЬКЛОР ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ І СУЧАСНИЙ СТАН

Кутна Ю. Б., Потінак Ю. А.

Приазовські греки – вихідці з Криму, які в 1778–1780 р. переселилися в Північне Приазов'я, де заснували м. Маріуполь та 21 село. Їхня історія має чимало драматичних, а часто й трагічних сторінок, але попри всі негаразди, незважаючи на гоніння, переслідування та заборони, греки Приазов'я змогли зберегти свої звичаї, обряди, фольклор, а найголовніше – зберегти мову своїх предків, і все це – знаходячись протягом багатьох століть далеко від історичної батьківщини і при відсутності писемності. Інша річ, що мовою предків сьогодні володіють переважно люди дуже похилого віку, яких залишилось небагато.

Слід зазначити, що термін «приазовські греки» поєднує дві етнічні групи, кожна з яких має свою мову, особливості побуту й культури [Пономарева 1999, 385]. Перша група – еллінофони, друга – тюркофони. Відповідні етноніми «румей» та «урум» мають спільне походження від назви Візантії як нового Риму – Ρώμη. Дослідження мови грецьких етнічних груп відомими лінгвістами ХХ століття А. Білецьким, Т. Чернишовою, О. Гаркавцем вказують на те, що більше половини маріупольських греків говорить на своєрідних діалектах, які іноді виділяють у самостійну мову – румейську, споріднену новогрецькій, яка відноситься до індоєвропейської мовної сім'ї. Дослідники (Д. Спірідонов, М. Сергієвський) розподіляють її на 5 мовних груп (говірок), залежно від ступеня побутування слів тюркського і арабського походження [Спірідонов 1930]. Інша їхня гілка – уруми – користується говірками, які тісно примикають до різних говірок тюркської мовної групи. Урумські говірки, після їхнього детального вивчення, сучасний мовознавець О. Гаркавець розподілив на 4 групи у порядку наростання огузьких елементів [Гаркавець 1988]. Незважаючи на такі різкі відмінності у мові, урумів і румей об'єднує своєрідне почуття етнічної і культурної спільності, приналежності до грецького етносу. Зараз як уруми, так і румей називають свою мову грецькою: екзоетнонім “греки” перейшов на позначення мови, чому сприяли контакти з іншомовним оточенням.

Вивчення народнопоетичної творчості однієї з малих етнічних

груп, що населяють Україну, є особливо актуальним у світлі необхідності збереження їхньої культури та мови. Відомо, що фольклор не може лишатися в законсервованій формі, адже з плином часу змінюються умови його побутування, його носії, їхні потреби та їхнє ставлення до усної традиції. У грецьких селах Приазов'я ситуація ускладнюється ще й тим, що, крім соціальних змін, протягом останнього століття відбулися значні мовні зміни. Дослідники вказують, що протягом трьох поколінь відбувся мовний зсув (language shift) щодо ролі першої (рідної) мови; тобто батьки людей, що сьогодні перебувають у похилому віці, володіли російською пасивно або розмовляли нею з труднощами, тоді як сьогоднішня молодь має таке ж відношення до грецького діалекту [Христу 2006, 35].

Перші зразки фольклору румеїв було опубліковано в історичному нарисі Ф. Хартахая «Христианство в Криму» (1864) і книзі В. Григоровича «Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра» [Григорович 1874]. У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. проводились експедиції з вивчення історії та культури грецької меншини Приазов'я. Збиранням та вивченням фольклорного матеріалу займалися Д. Спірідонов, К. Костан, І. Соколов. Але у 30-х рр. цю роботу було згорнуто, дослідників було репресовано і багато з зібраних матеріалів нині вважають загубленими для науки [Араджіоні 1999, 29]. Фольклорні дослідження було поновлено уже у 50-х рр., насамперед працівниками і студентами Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, які із 1953 до 1977 р. провели низку діалектологічних експедицій з вивчення румейських говірок Приазов'я, насамперед на основі фольклорного матеріалу. Урумський фольклорний матеріал у 1951 р. записували співробітники Ленінградського державного університету під керівництвом С. Муратова, а наприкінці 70-х – початку 80-х рр. О. Гаркавець проводив польові дослідження в урумських селах Донецької області, приділяючи увагу дослідженню фольклорної традиції. Також слід зазначити внесок у справу збирання грецького фольклору дослідників-ентузіастів О. Ксенофонтової-Петренко, О. Ашла, Р. Харабадот та ін. 1976 року Е. Хаджинов опублікував статтю «З історії фольклору південного Донбасу», в якій висвітлюється історія збирання народної творчості румеїв та урумів, робиться огляд публікацій зразків їхнього фольклору за період більш ніж 100 років [Хаджинов 1976].

Аналіз основних жанрів фольклору греків Приазов'я було зроблено К. Костан (1932), Т. Чернишовою (1960) (еллінофони) та О. Гаркавцем (1999) (тюркофони). Так, дослідники фольклору греків-еллінофонів (румеїв) приділяють особливу увагу жанрові пісні й казки, а дослідники усної словесності греків-тюркофонів (урумів) – жанрові казки, анекдоту, колядки, загадки, паремії, скоромовки й тахма (гумористичні фрази, переважно римовані).

Дослідити сучасний стан речей у грецьких селах Приазов'я мала на меті фольклорно-етнографічна експедиція, яка була організована в 2006 р. на базі Маріупольського державного гуманітарного університету. Під час експедиції було обстежено грецькі села Стила, Ялта, Урзуф, Константинополь, Улакли, Малоянісоль, Велика Новосілка, Богатир, Старий Крим, Сартана (мешканці цих сіл є носіями різних говірок румейського та урумського діалекту). Пропоновану статтю присвячено дослідженню фольклорної ситуації, що склалася в сучасних грецьких селах Приазов'я: рівня збереження усних традицій, умов побутування різних фольклорних жанрів, зокрема пісні, прислів'я і казки. Окремим завданням є аналіз існуючої літератури з даної проблематики, а також огляд зафіксованих у різних збірках зразків народної творчості греків Приазов'я.

Учасників експедиції у багатьох селах зустрічали піснями, у деяких селах виступали самодіяльні народні колективи, до репертуару яких входять як народні, так і стилізовані під народні авторські пісні (колективи сіл Малоянісоль, Велика Новосілка). Багато греків та грекинь виконують обрядові й ліричні пісні. Зокрема, слід відзначити талановитих співачок М. Попову (с. Малоянісоль), що заспівала пісні «Орфано» («Сирота»), «Мана» («Мати»), «Иртъан дугкуша» («Прийшла війна»), А. Аджавенко (с. Урзуф) з піснею про трьох братів, що сваталися, Т. Богадицю (с. Сартана) з весільною піснею. Чоловіки з с. Малоянісоль виконали новорічні колядки. Зазвичай інформатори охоче погоджувалися заспівати пісню і намагалися пригадати якомога більше пісенних творів. Отже, наші спостереження щодо рівня збереження народнопісенної творчості свідчать, що найпопулярнішим, отже, найбільш збереженим серед приазовських греків є жанр пісні. Х. Христу, дослідниця мови греків-еллінофонів («кримськоазовський грецький діалект» у її термінах), також зазначає добре збереження в середовищі приазовських греків пісенних традицій, які, поряд

з лайливими словами і привітаннями, підпадають під визначення усталеної форми і не потребують вільного володіння мовою (діалектом) [Христу 2006, 35]. М. М. Гайдай робить огляд пісенного фольклору греків Приазов'я у статті, що міститься у збірці праць, присвячених фольклору етносів України [Гайдай 1996]. Дослідник спирається на записи відомого українського фольклориста-музикознавця і збирача народних пісень М. П. Гайдая, зроблені у 1930-1932 рр. на Маріупольщині. Аналізується багатий жанровий склад грецьких народних пісень Маріупольщині, зазначаються виконавці.

Паремії (прислів'я, приказки) інформатори наводять досить рідко. Це, напевно, пов'язано з тим фактом, що цей жанр має чітко виражену ситуативну обумовленість, тобто поза контекстом паремії майже не вживаються. Однак деякий матеріал все ж таки вдалося зафіксувати.

Як відомо, немає такої сфери в житті народу, яка б не знайшла відображення в іскрометних і мудрих прислів'ях та приказках. В них яскраво відтворений не лише характер, але й побут, звичаї, уподобання, історія народу, – все, чим сповнене людське буття. Ці перлини людської мудрості рідко просто констатують якийсь факт, вони рекомендують, застерігають, схвалюють, засуджують, повчають. Прислів'я та приказки є одним з найдавніших жанрів фольклору. Румеї називають їх “паромиис” та “ритыс” [Кір'яков, Патрича 1993], уруми – “аталал сөзлери” та “тахмах” [Гаркавець 1999].

Ми погоджуємося з дослідниками, які зазначають, що мова румейських прислів'їв архаїчніша порівняно, наприклад, з мовою їхніх казок, а найдавніші румейські прислів'я мають свої витоки у давньогрецьких пареміях, підтверджуючи концепцію походження румеїв [Чернишова 1958].

Урумські прислів'я, найдавніші з яких відчутно наближені до східної традиції, відрізняються надзвичайною образністю, метафоричністю, але важко перекладаються на українську або російську мову. Щодо перекладу румейських прислів'їв, М. Хорош пропонує поділити їх на три групи, відносячи до першої такі, що мають аналоги в російській або українській мові і легко перекладаються на ці мови. До другої групи він відносить прислів'я, що не мають аналогів, але до яких можна дібрати смислове значення, еквівалент. І нарешті третю групу складають прислів'я,

що не мають аналогів у російській та українській мовах [Хорош 1988, 43].

Кількість прислів'їв, зібраних під час експедиції є невеликою, тому що мало хто з мешканців сіл зумів пригадати їх. Так, у с. Стила музиканти місцевого ансамблю О. Малай, Є. Тамянов та Т. Попов розповіли три прислів'я румейською мовою, інші жителі не змогли пригадати прислів'їв або розповідали дитячі забавки (Д. Гайчева). У с. Малоянісоль стараннями Г. Шаблинської, шкільної вчительки, у музеї зібрано 11 прислів'їв. Ще 5 прислів'їв повідомив викладач МДГУ С. Янковський, які він почув від своєї тітки М. Галалу. У селі Урзуф зі слів С. Кудокоцева, колишнього вчителя, було записано 7 прислів'їв, і ще 10, які він почув від інших жителів села, було включено у його книгу "История села Приморское (Урзуф) 1779–1979 гг.", видану у 1978 р. до 200-річчя села [Кудокоцев 1978]. Також активну роботу зі збору фольклорного матеріалу веде місцевий краєзнавець М. Аджавенко. У селі Велика Новоселка не вдалося записати прислів'їв від інформаторів, але місцевий житель М. Хорош опублікував 202 румейські прислів'я з перекладом на російську мову [Хорош 1988]. Не пригадали прислів'їв і респонденти в селі Сартана, але всі зауважували, що збором народної мудрості займався місцевий поет, найстаріший у Приазов'ї, Л. Кір'яков. Дійсно, у 1993 р. у співавторстві з іншим поетом Д. Патричей він опублікував збірку, яка містить тисячу прислів'їв та приказок приазовських греків [Кір'яков, Патрича 1993]. Це єдине на сьогодні видання такого масштабу. Щодо урумських прислів'їв, жителі сіл Богатир (В. Барлова) та Улакли (О. Шашкова) навели кілька прикладів. Велику кількість прислів'їв урумською мовою, зібраних в селах Приазов'я, наводить О. Гаркавець у своїй фундаментальній праці «Уруми Надазов'я» [Гаркавець 1999].

Якщо розглянути всі прислів'я, записані під час експедиції (а їх разом із музейними матеріалами близько 40), вони практично не повторюються. Прислів'я "яблуко від яблуні недалеко падає" представлено у кількох румейських селах, але в різних варіантах (слід зауважити, що всі прислів'я графічно фіксувалися за системою А. Білецького, окрім варіантів, наведених у книзі С. Кудокоцева): *Мила ста мислея макра дъен пачи* (яблуко від яблуні далеко не йде – Стила), *Т'милея та мила макра дъен та питати* (яблуня яблука далеко не кидає – Урзуф). Це ж саме прислів'я зустрічаємо у

М. Хороша (Велика Новоселка) – *Мил ахт милея макра дъен кад-вен*, та у Л. Кір'якова – *Ту милу ах т млэя ти пилю с эна марея*. Для порівняння: у новогрецькій мові прислів'я звучить так: *То мѣло кѣто ап'тѣ мѣлѣѣѣ ѓа пѣсѣи* (яблуко під яблуню впаде).

Цікаво, що інше прислів'я, записане в тому ж селі Стила, – *пас тынус т'амакс касиш, ту нун трагодъ трагудъас* (на чиему возі сидиш, того й пісню співаєш, або в перекладі інформаторів – “с кем поведешся, от того и наберешся”), у с. Малоянісоль зустрілося у варіанті *пас тус амакс пайс, тон-с трагудъы лес* (на чиему возі їдеш, того й пісню співаєш), а у с. Улакли О. Шашкова повідомила урумський варіант цього прислів'я, який у перекладі українською звучить: “на чийй арбі їдеш, того й пісню співаєш”. Те ж прислів'я наводять М. Хорош – *пас тынст манджар катъыс, кот трагодъ трагудъас* (на чиему возі сидиш, того й пісню співаєш) та Л. Кір'яков – *пас тунс амакс катъыс, туко-т то трагодъ на лэй-с* (на чиему возі сидиш, того пісню і співай).

Записане в с. Урзуф прислів'я *т люк т мали'т міталазт, а таксът ден міталазь* (вовк шерсть міняє, а характер залишається) має подібний варіант у М. Хороша: *джанавар (ту люку) мали-т маталаст, адетт йох* (вовк міняє шерсть, але не звичку). У Л. Кір'якова у якості підступної тварини виступає змій: *то фидь металаз то дъерма-т, ма ми металаз та адэтя-т* (змій міняє шкіру, але не змінює звичок) або: *ту фидь пимен фидь – мону металаз ту дъерма-т* (змій залишається змієм, лише міняє шкіру).

У прислів'ях засуджуються лінь, дурість, недбалість, хвастливість, злість: *Катъя мэра дъен эн Пасха* (Великдень не кожного дня – Малоянісоль), *Т хулы мэя чи мирас* (злість мед не роздає – Малоянісоль), *Стично т хуляро стома де пай* (порожня ложка до рота не йде – Урзуф).

У багатьох прислів'ях йдеться про незаперечний авторитет батьків у родині, вихваляються розум, працьовитість, справедливість: *Фу крис мана, патэран тъя дъыс-па дуня пула* (слухай матір, батька, довголітнім будеш на землі – Урзуф; для порівняння (у Л. Кір'якова): *Тыс тун тата-т ки т мана-т метра, атос тъя эш сайму ах дъафту-т та мкра* (хто на батька та матір зважає, той отримає повагу своїх дітей); *Фасули то фасули юмонны та сакули* (квасолина до квасолини наповнюється мішок – Малоянісоль); *Кало на канис, кало дранас* (роби добро – будеш бачити добро – Стила; для порівняння (у М. Хороша): *кала на камс, кала врыш-*

кис (гарними справами гарно зустрічають, або дослівно: роби добро, добро знайдеш).

Отже, зазначаємо, що незважаючи на існування окремих зібрань та видань прислів'їв та приказок, праці аналітичного характеру, які б дозволили дослідити насамперед мову, якою вони написані, мовні засоби, символіку тощо, відсутні. Також цікавим був би порівняльний аналіз прислів'їв як місцевого характеру (між різними селами Приазов'я), так і з перлинами мудрості грецького, турецького, українського, російського народів.

Жанр казки має значно вужче побутування в усній словесності сучасних приазовських греків, ніж, скажімо, пісня. Це явище є закономірним з кількох причин: по-перше, функціонування казки тепер обмежується лише дитячою аудиторією, а переважна більшість дітей сучасних етнічних греків України не володіють діалектом. Тому деякі інформатори наводять суто слов'янські казки, які вони чули або читали російською: «Колобок», «Теремок», «Курочка ряба».

По-друге, казка, що є переважно прозовим жанром, має значно меншу кількість механізмів самозбереження, ніж пісня та інші римовані твори, що мають певну ритмічну організацію.

По-третє, знов-таки зауважуємо, що необхідною передумовою вільної розповіді казки є активне володіння мовою, а кількість активних носіїв діалекту серед греків Приазов'я дедалі меншає, стрімко відбувається мовний зсув. Так, одна літня жінка з с. Константинополь пригадує лише назву казки, яку вона чула в дитинстві – «Аслан, Хаплан і Харахуш» («Лев, Тигр і Мавпа»), але не може згадати ані її сюжету, ані навіть як перекладається її назва.

По-четверте, дитинство інформаторів, що є носіями грецької культури, припало на важкий період 1918–1950 років, коли зовнішні чинники (війни, напружена політична ситуація, репресії, голод і т. п.) не сприяли побутуванню й розвитку традиційної усної словесності серед представників однієї з нацменшин СРСР і, за словами С. Росовецького, призвели до руйнації традиційної селянської культури [Росовецький 2005, 11]. Багато інформаторів, які народилися у цей період і теоретично можуть володіти діалектом, повідомляють, що не знають ніяких казок, адже їхнє дитинство було важким або через смерть одного з батьків, або через те, що вони мушили працювати з раннього віку, не ходили до школи, батьки були «неграмотніє» тощо.

Й остання, але не менш важлива причина згасання казкової традиції в грецьких селах Донеччини – це відповідність до загальної тенденції занепаду традиційної словесності в добу новітніх технологій, прискороного ритму життя й глобалізації. Ця тенденція відчутна навіть у межах останніх 50 років: Т. Чернишова, що досліджувала урзуф-ялтинський новогрецькій говір під час експедиції 1953 р. зазначала наявність у цих селах великої кількості людей, що знають казки і вміють добре їх виконувати [Чернишова 1958]. Нам же пощастило почути казки всього від кількох людей, хоча кількість обстежуваних сіл була значно більшою, ніж у Чернишової.

Проте деяку інформацію щодо побутування казки в обстежуваних селах нам вдалося зібрати. Частина респондентів, навіть тих, що не можуть пригадати конкретних казок, повідомляє, що у дитинстві вони чули казки грецькою, хто від матері, хто від батька, а хто від бабусі чи дідуся. Про роль чоловіка у донесенні до дітей традиційної уснопоетичної творчості та інших мудрощів Г. Чердаклі 1957 р. н. з с. Велика Новоселка каже, що взимку, коли менше господарської роботи, в той час як жінка пораяється на кухні, чоловік є вільним і може займатися вихованням дітей: розповідати їм повчальні казки, вчити лічби тощо. Невелика кількість інформантів можуть коротко переповісти зміст казок, які вони чули в дитинстві, російською. Так, вони переповідають зміст жартівливої казки анекдотичного характеру «Три мисливці», фантастичної – «Про 12-голового змія, що пожирав красунь», дидактичних – «Про те, як помирав святий», «Про маленького Ісуса» та «Про білого бичка», побутової – «Про трьох братів, що одружилися». Одна інформаторка розповіла, що у дитинстві вона пасла корів і часто чула казку «Про білого бичка», за допомогою якої її вчили, що якщо вона загубить корову, її буде покарано. Характерно, що казки з героями – релігійними постатями не є антиклерикальними, а, скоріш, повчальними і пропагують християнські моральні та етичні цінності. Інформатори пригадали також казки про тварин, такі як «Про вовка», «Теремок» тощо.

Професійних казкарів ми, звичайно, не зустріли, але 4 інформатори погодилися виконати казку перед збирачами: двоє румейською і двоє урумською мовою, один чоловік і три жінки. Цікаво, що один із інформаторів на прохання пригадати якусь казку переповів зміст поширеної серед приазовських греків пісні

«Вай курциц». Характерний приклад активного носія грецького фольклору – вже згаданий нами С. Кудокочев із с. Урзуф, який багато років працював учителем у місцевій школі. У свою друковану на машинці книгу про історію рідного села він помістив зразки місцевого фольклору, зокрема, дві грецькі народні казки з перекладом російською: «Бешсалхимс» і ще одну казку без назви, але сюжетом подібну до «Попелюшки». Взагалі, роль працівників освіти в процесі запису та збереження пам'яток усної народної творчості в грецьких селах Приазов'я є дуже важливою, бо саме вони знають ситуацію зсередини, розуміють необхідність своєчасної фіксації слідів духовної діяльності людини, проводять методичну, копітку збирацьку роботу на місцях. Особливо слід відзначити з цього приводу Г. Шаблинську (с. Малоянісоль), яка заохочує своїх учнів виявляти інтерес до фольклору рідного краю й записувати пісні, казки, приказки насамперед від своїх дідухів та бабусь. Вражає також завзятість і відданість своїй справі Г. Намитчанюк (с. Старий Крим), яка особисто веде фольклорні та етнографічні розвідки в селі, а весь зібраний матеріал віддає до шкільного музею. Також рукописні або друковані на машинці фольклорні матеріали зберігаються в селах Ялта (казка «Любов до трьох апельсинів» ялтинською грецькою говіркою з паралельним перекладом російською мовою) й Сартана (казки з репертуару славнозвісного грецького казкаря П. Ксенофонтова, записані Е. Хаджиновим і наведені у перекладі російською мовою: «Злодії-святі», «Син цариці і син батрачки»).

Не можна обминути увагою й факт існування кількох збірок, до яких включено казки: це, насамперед, збірка казок румейською мовою, що вийшла за редакцією Л. Кір'якова [Кір'яков 1993], досить велике зібрання грецьких казок урумською мовою у фольклорній збірці О. Гаркавця [Гаркавець 1999], кілька казок у збірці «Пирнешу астру» [Кір'яков 1989], віршований варіант казки «Жебрак і півень» у «Записках історико-філологічного товариства Андрія Білецького» [Ксенофонтова 1999], 11 віршованих казок А. Шапурми, який спирався насамперед на народну творчість [Шапурма 2006] та кілька казок у додатках до російського видання «Греки России и Украины» [Іванова 2004]. Всі ці казки надруковано кириличним письмом, за системою, запропонованою А. Білецьким. У Греції також видано зразки румейського фольклору, в тому числі кілька казок, нашими колишніми спів-

вітчизниками О. Ашла [Ашла 1999] й К. Папуш-Журавльовою [Папуш-Журавльова 1995].

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що на сьогодні в грецьких селах Приазов'я взагалі ще існують умови для фіксації народнопоетичної творчості їхніх мешканців як науковцями, так і збирачами-аматорами, але треба квапитися. Також прийшов час на основі фольклорно-етнографічного матеріалу зробити його узагальнення й спробувати розв'язати низку цікавих проблем, пов'язаних з особливостями розвитку традиційних жанрів грецького фольклору у відриві від метрополії, а також простежити вплив на нього народної творчості східних слов'ян.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Араджиони М. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.).* Симферополь, 1999.
2. *Гайдай М. Пісенний фольклор греків Приазов'я // Під одним небом: фольклор етносів України / Упоряд.: Л. К. Вахкіна та ін. К., 1996.*
3. *Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине.* К., 1988.
4. *Гаркавец О. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки.* Алма-Ата, 1999.
5. *Греки России и Украины. // Сост. и отв.ред. Ю. Иванова. С.-П., 2004.*
6. *Григорович В. И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра.* Одесса, 1874.
7. *Зитус ки Лухтор (Народна казка надазовських греків) / записала О. Ксенофонтова // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького (III). К., 1999.*
8. *З літератури Маріупільських греків // збір. і перекл. К. Костан. К., 1932.*
9. *История села Приморское (Урзуф) 1779–1979. // Сост. С. Кудокоцев. Приморское, 1978.*
10. *Казки греків Приазов'я // Упор. Л. Кір'яков. Донецьк, 1993.*
11. *Кір'яков Л., Патрича Д. Тисяча перлин: афоризми, прислів'я та приказки приазовських греків. Донецьк, 1993.*

12. *Луїс (Хорош) М. Яліта. Вірші, народні усмішки.* Донецьк, 1988.
13. **Пирнешу астру: стихя, пимата, дьингмата, хурато, паримья, айнигмата** // схиматыстыс *Л. Кирьяковс.* Донецк, 1989.
14. *Пономарева И.* Этническая идентичность греков украинского Приазовья // **Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва.** Маріуполь, 1999.
15. *Пономарьова І.* Етнічна специфіка духовної культури греків українського Приазов'я. К., 1997.
16. *Росовецький С.* **Український фольклор у теоретичному висвітленні.** – Ч. 1. – Теорія фольклору. К., 2005.
17. *Спіридонов Д.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупільських греків // **Східний світ.** 1930, №12 (3).
18. *Хаджинов Е.* З історії фольклору південного Донбасу // **Народна творчість та етнографія.** 1976, № 3.
19. *Чернышева Т.* **Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты, Первомайского района, Сталинской области (Исторический очерк и морфология глагола).** К., 1958.
20. *Чернишова Т.* Про грецький фольклор на Україні // **Народна творчість та етнографія.** 1960, № 5.
21. *Шапурма А.* **Го палы ирта ст'Сартана: избранные произведения.** Севастополь, 2006.
22. **Τα Μαρριουπολίτικα: τραγούδια, παραμύθια και χοροί των Ελλήνων της Αζοφικής** // by *Alexander Ashla.* Athens, 1999.
23. *Πάππου-Ζουραβλιόβα Α.* Η ταυρορουμαίικη διάλεκτος των Ελλήνων της Αζοφικής στην νοτιοανατολική Ουκρανία (περιοχή της Μαρριούπολης) // **Αρχείο Πόντου.** 1995, Τ. 46.
24. *Χρίστου Χ.* Η γλώσσα των Ελλήνων της Αζοφικής // **Ενδείκτης: μετανάστες, ομογένεια, απόδημοι.** Ενημερωτικό δελτίο του Πανεπιστημίου Κύπρου. 2006, Τευχ.15.